

שנה למלחמה באוקראינה: כדי להבין את עידן פוטין צריך לחזור לעולם של אתמול

"הריקוד של נטשה", ספרו המקיף של אורלנדו פייג'ס, מיטיב לגולל את ההיסטוריה התרבותית של רוסיה ומסייע להבין את האמביוולנטיות הטבועה בה, את תסביך הנחיתות הלאומי שלה וגם את שורשי המשבר הנוכחי במזרח אירופה

עקוב

לאו גורביץ

22 בפברואר 2023

תקציר הכתבה ב-178 מילים +

"הפסגה היום נערכת בעיר האירופית ביותר מבין עריה של רוסיה. בייחוד פה, בפטרבורג, ניכר בבירור שרוסיה — הן מבחינה היסטורית והן מבחינה תרבותית — היא חלק בלתי נפרד מאירופה". את הדברים האלה נשא ולדימיר פוטין ב-2003 לפני מנהיגים מהאיחוד האירופי, באירוע לציון 300 שנה לייסודה של סנקט פטרבורג. כעבור ארבע שנים הוא כבר השמיע זמירות אחרות, בנאומו המפורסם במינכן, שבו שטח את הדוקטרינה האנטי-מערבית שלו (הצופה יוכל להבחין בקהל במבטה המופתע של שרת החוץ דאז ציפי לבני). באותן שנים ביצר פוטין את שלטונו בשורה של צעדים אוטוריטריים, עד כדי כך שאתר אינטרנט סאטירי הציע להסב את שמה של פטרבורג לפוטינבורג. ולא בכדי. תהפוכותיה של רוסיה וזהותה החצויה התבטאו תדיר בשמה האפונימי של העיר, שהוחלף שלוש פעמים (סנקט פטרבורג, פטרבורג, פטרבורג, לנינגרד ושוב סנקט פטרבורג). ואמנם, כדי להבין את האמביוולנטיות הטבועה בזהות הרוסית, את תסביך הנחיתות הלאומי ואף את שורשי המלחמה שאסר פוטין על אוקראינה ועל המערב, יש לחזור אל רגע הקמתה של סנקט פטרבורג, חלון הראווה אל אותו המערב.

"הריקוד של נטשה", ספרו המקיף של ההיסטוריון הבריטי אורלנדו פייג'ס, שהקדים בשנה את נאום האינטגרציה של פוטין ותורגם כעת לעברית, עושה בדיוק את זה. פוטין, בעצמו יליד פטרבורג (אז לנינגרד), אינו מוזכר כמוזכר בספר, שמסתיים בימי ברית המועצות; אבל פייג'ס, חוקר ותיק של רוסיה, מעניק פרספקטיבה רחבה דיה להסקת מסקנות על ימינו אלה: מפיוטר הגדול ועד ברז'נייב, מפושקין ועד

פסטרננקו. ספרו מהשנה שעברה, "The Story of Russia", כבר מתייחס לעידן פוטין ובכלל זה למלחמה הנוכחית, שפרצה בדיוק לפני שנה.

ב"הריקוד של נטשה" פייג'ס משרטט דיוקן "היסטורית-תרבותי" של רוסיה ובוחן בין השאר את הספרות שלה (כשם שאת ההגות הרוסית של המאה ה-19 נמצא ברומנים של טורגנייב, טולסטוי ודוסטויבסקי, ולא דווקא על מדף הפילוסופיה). ואמנם, הדימוי המרכזי שמנחה את פייג'ס לקוח מ"מלחמה ושלוש": נטשה רוסטובה, בת אצולה שחונכה על ברכי השפה והתרבות הצרפתית, כיאה למעמד הגבוה של תקופתה, הולכת שבי אחר נגינה רוסית עממית ופוצחת באורח אינסטינקטיבי בריקוד כפרי-מסורתי, כאילו הדבר טבוע בהווייתה. בכך היא מתחברת אל "הנפש הרוסית" המפעמת בקרבה ומשילה מעליה את השפעות המערב הלא אותנטי. אלא שפייג'ס ניגש אל הדימוי המפתה הזה בזהירות. שכן אותה עממיות אותנטית, הוא טוען, אינה אותנטית כל עיקר, והנפש הרוסית האחת היא למעשה ריבוי של נפשות ותרבויות, עמים ולאומים, בין מזרח למערב, בתוך מרחב גיאוגרפי עצום. הוא אמנם מסתייג מהנטייה האקדמית, כלשונו, לפרק כל מיתוס מכונן ולראות בכל זהות לאומית "קונסטרוקט", אך גם מאמץ אותה בעצמו. ייתכן שהניסיון ההססני להלך בין הטיפות, גם במחיר של סתירה, הוא בלתי נמנע כשמתמודדים עם זהות משוסעת ומסוכסכת כמו זו הרוסית (ועל כך יעיד סמל המדינה ה"סכיזופרני", העיט הדו-ראשי, ששאל בעצמו מהאימפריה הביזנטית, אפרופו אותנטיות).

מתחת לציפוי הדק

פייג'ס פותח בהקמתה של סנקט פטרבורג על ידי פיוטר הגדול ב-1703, הבירה הצפונית החדשה לחופי המפרץ הפיני, שנוסדה יש מאין על אדמת ביצות ושלצורך הקמתה הועסקו רבע מיליון צמיתים וחיילים. רבבות נספו במיזמי בנייה בקנה מידה פרעוני. ואמנם, רק הפירמידות של מצרים התעלו על העיר מבחינת כמויות האבן שהובאו ממרחקים לצורכי בנייה. כנסיותיה וארמונותיה של פטרבורג נבנו בסגנון איחופי מובהק, בניגוד לזה המוסקבאי של הכיפות דמויות הבצל, והעיר התגבשה בתוך 50 שנה, דבר שהקנה לה אחידות אדריכלית חסרת תקדים ביחס לערי אירופה העתיקות והמגובבות, שהתפתחו בהדרגה.

אותה רוסיה מוסקבאית שקדמה לפיוטר נחשפה עד אז באופן מוגבל לתהליכים המודרניים שעברו על מערב אירופה (הרנסנס, הרפורמציה, הגילויים מעבר לים, המהפכה המדעית), וצורות האמנות השונות בה עוד לא עברו חילון בשלב זה (הציור נותר ברחבו ביזנטי-איקוני והמוזיקה האינסטרומנטלית דוכאה על ידי הכנסייה). את העולם הרוסי הישן הזה ביקש הצאר לשנות עד היסוד. הוא תר ברחבי אירופה ונטל ממנה כל מה שצריך: צי ימי על פי מודל אנגלי והולנדי, בתי ספר צבאיים כמו בפרוסיה ובשוודיה וטבלת דרגות כמו בדנמרק. הוא גם זכור כמי שכפה על אציליו להחליף את הכפתן הרוסי בלבוש מערבי ואסר עליהם לגדל זקן. האריסטוקרטיה המתמערבת של המאה ה-18 החלה אפוא לדבר צרפתית ולרקוד מינואט, עד כדי כך

שבחלוף המאות נהפכה הרוסית למעין שפה שנייה בקרב המעמד הגבוה (טולסטוי, יליד 1828, לא ראה ספר רוסי עד גיל 8).

ועם זאת, גם האצילים המתמערבים ביותר ספגו יחס מזלזל מצד עמיתיהם הגרמנים והצרפתים (אפרופו תסביך נחיתות לאומי). "בכל מקום שהלך אליו הזכירו לו בלי הרף את הדימוי הנחשל של רוסיה בעיני האירופים", נכתב על ההיסטוריון בן המאה ה-18 ניקולאי קרמזין. "את ספקותיו חלקו עמו רוסים משכילים רבים שנאבקו להגדיר את 'אירופיותם'". אותם משכילים לא נשארו חייבים ותיארו בתורם את המערב כמקור לשחיתות מוסרית. ואכן, הניתוק של האריסטוקרטיה מ"הרוסיות השורשית" הוביל גם לתגובת נגד, עם התעוררות התנועה הסלאבופילית במאה ה-19, ברוח הלאומיות המנשבת באירופה ותבוסת נפוליאון במערכה הרוסית. "התפישה של טבע רוסי אמיתי שהוסתר ודוכא על ידי המוסכמות הזרות של החברה בטרבורג כבר היתה לרעיון שגור", כותב פייג'ס. פטרבורג ואורחותיה החלו אפוא להיתפש כניגוד ל"נשמה הרוסית", הכפרית. ופייג'ס מגיע למסקנה דיאלקטית המתבקשת: "רוסיה" בתור מושג לא יכלה להתקיים בלי 'המערב' (בדיוק כמו ש'המערב' לא יכול להתקיים בלי 'המזרח')."

הספר כולו גדוש פרטים, ברוח הבארוק הרוסי של המאה ה-18. פייג'ס עומד על היחסים הבינאישיים בקרב האצולה, שנגזרו מהבדלי הדרגות בשירות המדינה ומניואנסים כמו צבע המכנסיים והפתילים שעל הכותפות (דקויות קטנוניות שפירנסו היטב את סיפוריו של גוגול). גודש הפרטים הזה אינו מוגבל רק לתחום הספרות. יש פה גם מכתבים, זיכרונות אוטוביוגרפיים ורשימת קניות שלמה של בן אצולה. אך לא רק המעמד הגבוה זוכה לטיפול, אלא גם מעמד הצמיתים, שהוסיף להתקיים ברוסיה עד אמצע המאה ה-19. "מה שרוסיה חסרה בטכנולוגיה היא השלימה באספקה בלתי נדלית של עבודה זולה", כותב פייג'ס. ואף שהצמיתים נחשבו לרכוש האצילים והולקו בשוטים, האמנים והאומנים שבהם זכו ליחס מועדף ומקצתם השתכרו סכומים נאים. צמיתות אחדות אף נישאו לאצילים ושחררו מכבליהן.

פייג'ס מתאר יחסים דיאלקטיים בין האצילים לצמיתיהם, שאינם מושתתים רק על דיכטומיה של מדכא ומדוכא (כמו במקרה של המשורר אלכסנדר פושקין והאומנת הזקנה שלו). המינקת, המשרתת והאומנת היו "שכבה מעמדית מיוחדת שגוועה פתאום לאחר שחרור האיכרים ב-1861", כותב פייג'ס. "הן היו שונות מאוד משאר הצמיתים בשל מסירותן העזה, ואף שהיום קשה להבין זאת, הרבה מהן שאבו את כל שמחתן מהשירות למשפחה". זהו תיאור בעייתי כמובן, ודי להיזכר, לשם השוואה, בדמות המשרתת ב"חלף עם הרוח" (בניגוד לקולוניאליזם המערבי, רוסיה לא נזקקה לעבדים מעבר לים; כולם שכנו בגבולות האימפריה היבשתית). גם לאחר שחרור הצמיתים העסיקו המעמדות הנמוכים, ה"אותנטיים", את האינטליגנציה הרוסית. אמני ריאליזם כמו איליה רפין ביקשו להתבונן בפני האיכרים עצמם ולא רק בדימוי האידילי שלהם, וסטרווינסקי המוקדם שאף לשחזר במוזיקה שלו "את רוסיה המקורית, רוסיה הכפרית העתיקה, שהוסתרה מתחת לציפוי הדק של התרבות האירופית מאז המאה ה-18".

ריב אחים פנימי

לאורך הספר פייג'ס מדגיש את היחס הדו־ערכי של רוסיה למורשת האסיאתית שלה. הוא מקדיש פרק לכיבוש המונגולי־טטרי בן מאות השנים ולהשפעתו המכרעת על הזהות הרוסית (בלבוש, באוצר המלים, באדריכלות ובאמנות). בעבור רוסיה האירופית, הוא כותב, סימנו הרי אוראל את הגבול המזרחי של העולם המתורבת שמעבר לו נמצא ה"אחר". ועם זאת הוא ממחר לסייג: "יחסה של רוסיה למזרח לא היה רק קולוניאלי. אמנם מבחינה פוליטית היתה רוסיה אימפריאלית כמו כל מדינה מערבית אחרת, אבל מבחינה תרבותית היתה בה אמביוולנטיות עמוקה".

אותה פנייה אמביוולנטית אל ה"אסיאתיות" וה"רוסיות" היתה במקרים רבים תגובת־נגד פוליטית אל מול המערב. פייג'ס מזכיר בהקשר זה את פושקין: בעקבות דיכוי המרד הפולני ב-1831 קראו חברי פרלמנט בצרפת לנקוט צעדים נגד רוסיה. על כך השיב להם המשורר הלאומי, או שמא הלאומני, בשיר שבשינוי קל היה יכול להשתלב היטב בנאומו של פוטין ערב הפלישה לאוקראינה: "צחילשון הנכם, אָמרו, על מה ההלם? / למה על רוסיה מאיימים אתם בחרם? / הפולנים מוחים, לכם זה כה מפריע? / עזבו, זה ריב אחים פנימי בין בני ביתנו / ויכוח, ריב נושן, בין סלאבים לעצמנו / דיון שדעתכם ודאי שלא תכריע" (מתוך "למשמצי רוסיה", התרגום שלי).

השיר המתריס ביטא את העמדה הרוסית האימפריאלית ביחס למעצמות המערב, שכמו נלקחה מדף המסרים של הקרמלין ב-2022: שטחי מזרח אירופה הם החצר האחורית שלנו, אל תתערבו. לכך מצטרף התפקיד הגרנדיוזי שרוסיה נטלה על עצמה במאה ה-19 — מגינת הנוצרים האורתודוקסים גם מחוץ לגבולותיה, בפלשתינה ובבלקן (באחד משיריו המעטים, דוסטויבסקי נוזף בבריטים ובצרפתים על שחברו לעותמאנים במלחמת קרים; "כופרים", מגינו של מוחמד", הוא קוצף). התערבותו של "המערב הבוגדני" במרחב ההשפעה הרוסי תהדהד לאורך המאה ה-20, ממש עד לסופה: פוטין לא סלח לנאט"ו על שהפציץ את בלגד ב-1999, תוך ניצול חולשתה של רוסיה המשתקמת בעידן ילצין, ובוודאי לא על צירוף המדינות הבלטיות ופולין לשורות הארגון. בספרו האחרון, שירד לדפוס בסוף אפריל, פייג'ס כבר קושר בין כל אלה לעימות העכשווי.

"הריקוד של נטשה" הוא ספר שהולך בגדולות, מבחינת רוחב היריעה אך גם מבחינת הנימה, לעתים עד כדי פאתוס רסי טיפוסי ("אבל דמעותיו של וולקונסקי היו גם דמעות למען רוסיה") או סתם קוריוזים ("פעם שלח פשטידה ענקית לנסיכה... כשפרסו אותה התגלה בתוכה גמד שהגיש לה פשטידת כמהין"). התרגום קולח וידידותי, ועם זאת עריכה מהודקת יותר היתה מונעת תעתיקים מאונגלזים כמו "ג'וזף ברודסקי" או שיבושים הרי־משמעות ("למעט מאיאקובסקי לא היה מלחין במאה ה-20 שכתב יותר סימפוניות משוסטקוביץ'" — הכוונה למיאסקובסקי, וגם במקור הטענה אינה מדויקת). חלק משירי המשוררים המובאים בספר הם תרגומים מאנגלית (והתוצאה בהתאם), אך משובצים פה גם תרגומי שירה ופרוזה

נהדרים של שלונסקי, מירסקי ואחרים. אוהבי היסטוריה וספרות, וגם מוזיקה ואמנות, ייצאו נשכרים מהחיבור חובק התקופות הזה, שמשליך גם על התקופה הנוכחית, המדממת, בתולדותיה של רוסיה.

הריקוד של נטשה: ההיסטוריה התרבותית של רוסיה / אורלנדו פייג'ס. תרגום מאנגלית: אמנון סלע, עורכת התרגום: נורית קרשון. הוצאת מוסד ביאליק, 729 עמודים, 139 שקלים

[הצטרפו לקבוצת הפייסבוק של מוסף "ספרים" של "הארץ"](#)

לחצו על הפעמון לעדכונים בנושא:

 ספרים מלחמה באוקראינה ולדימיר פוטין רוסיה